

Zuzanna Topolińska*

Macedońska Akademia Nauk i Sztuk
Centrum Badawcze Lingwistyki Arealnej im. Bożidara Vidoeskiego
Skopje

Semantyczna (i formalna) derywacja od ps. rdzenia **prav-* na gruncie polskim i macedońskim

1. W *Słowniku etymologicznym języka polskiego* Wiesława Borysia w haśle *prawy* czytamy m. in., że:

ps. **pravъ* to prosty; sprawny, właściwy, odpowiedni, stosowny ... Pierwotne znaczenie ‘idący na przedzie, do przodu, podążający naprzód...’ i dalej ‘sprawny, poprawny, właściwy...’; pñsł. znaczenie ‘znajdujący się po stronie przeciwnej niż serce człowieka’ rozwinęło się ze ‘sprawny, właściwy, odpowiedni’, prawdopodobnie z wyrażen typu **prava rōka* ‘ręka sprawna, odpowiednia do wykonywania wszelkich czynności’ > ‘ręka znajdująca się po stronie przeciwnej niż serce człowieka’. Od tego *pravo* od XIV wieku urzeczownikowiona forma rodzaju nijakiego przym. *prawy* ... [Boryś, 2005: 480–481].

2. Podstawowe linie derywacji na gruncie polskim.

2.1. Przymiotnik *prawy* (< *pravъjъ*) to dzisiaj ‘szlachetny, uczciwy’; dawniej też ‘zgodny z prawem’, ‘rzeczywisty’; od przymiotnika *prawy* mamy stp. *prawica*

* Zuzanna Topolińska, Professor Emeritus, Macedonian Academy of Sciences and Arts – MANU, Research Center for Areal Linguistics „Božidar Vidoeski”, Skopje, North Macedonia.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3400-0303>.
e-mail: ztopolin@on.net.mk; ical.manu@gmail.com.

‘prawa ręka’, oraz współczesne *prawica* ‘partia konserwatywna’ – interesująca kolidują ze wspomnianym wyżej ps. **pravý* ‘idący do przodu’.

2.2. Forma rodzaju nijakiego od prasłowiańskiego przymiotnika *pravъ*, tj. *pravo*, już w najstarszych zabytkach języka polskiego pojawia się w dzisiejszym znaczeniu (łac. *ius, iuris*), stąd *prawny* ‘związany z prawem’, *prawnik*, *prawniczka...*, *kodeks prawny*, *akta prawne* itp. Por. również wyrażenie *mam prawo* ‘śmiej, mogę’, przy czym od okoliczności zależy, kim jest ten, kto mi pozwolił.

Od ps. przymiotnika **pravъ* pochodzi ps. rzeczownik **pravъda*, pol. *prawda*. Stąd *prawdziwy*, *prawdziwość*, też *prawdziwek* tj. ‘szlachetny, właściwy grzyb’. Natomiast pol. *sprawiedliwy* to (powołuję się tu znów na W. Borysia) zapożyczenie czeskie; stąd dalej *sprawiedliwość*, *usprawiedliwić* – stp. ‘oczyścić z grzechu’, ‘wytłumaczyć’, ‘uznać czyjąś niewinność’; *usprawiedliwić się* ‘wyjaśnić swoją linię działania’.

2.3. Jak widać, nie tylko sam rdzeń, ale i derywacja od tego rdzenia ma korzenie prasłowiańskie. Potwierdza to kariera derywatu werbalnego, tj. ps. **praviti*, które W. Boryś objaśnia jako ‘czynić prostym, prostować’, a w staropolszczyźnie też ‘domagać się, skarżyć’, z czego dzisiaj pozostało nam ‘mówić; przemawiać’. Już prasłowiańszczyzna знаła **pravidlo* ‘przyrząd do prostowania, formowania czegoś’, skąd nasze dzisiejsze *prawidła* do butów; por. też *prawidłowy* ‘właściwy, odpowiedni, słuszny’.

Polskie *prawić* doczekało się całej serii derywatów prefiksalnych:

doprawić *pf* ~ **doprawiać** *ipf* dziś używane przede wszystkim w kontekście kulinarnym: ‘doprawić jakąś potrawę’ to ‘dodać odpowiednie składniki, aby potrawa naprała właściwego smaku’;

naprawić *pf* ~ **naprawiać** *ipf* **1.** ‘doprowadzić/doprowadzać do stanu używalności to, co było zepsute’; **2.** ‘spowodować/powodować jakąś sytuację, czyjś stan psychiczny’, por. np. *naprawił mu krzywdę* itp.;

odprowić *pf* ~ **odprowiać** *ipf* **1.** ‘celebrować’ np. mszę; **2.** ‘odesłać/odsylać petenta bez załatwienia sprawy’, najczęściej w wyrażeniu: *odprowić (kogoś) z kwitkiem...*; por. u Jana Kochanowskiego *Odprawa posłów greckich*;

poprawić (*coś*) *pf* ~ **poprawiać** (*coś*) *ipf* = **naprawić/naprawiać** 1., por. i *poprawa* np. *zdrowia, sytuacji* itp.

przeprowić się *pf* ~ **przeprowiać się** *ipf* jak w powiedzeniu *przeprowić się przez rzekę*, tj. ‘przebrać na drugą stronę rzeki’; por. *przeprowa* ‘pokonanie/pokonywanie jakiejś przeszkody’;

przyprawić *pf* ~ **przyprawiać** *ipf* **1.** *przyprawić (coś, jakoś)* = *doprawić*; **2.** *przyprawić (kogoś o coś)* ‘wprowadzić kogoś w jakiś stan mentalny lub fizyczny’; por. ad. 1. *przyprawa* ‘dodatek do jakiejś potrawy’;

rozprawić się pf ~ **rozprawiać się** (z kimś, o coś) ipf ‘kłócić się, walczyć’, por. *rozprawa* ‘kłótnia’; por. i *rozprawa sądowa* ‘sprawa w sądzie’;

sprawić (coś komuś) pf ~ **sprawiać** ipf 1. ‘wprowadzić/wprowadzać kogoś w jakiś stan psychiczny’, por. np. *sprawił mu zmartwienie* itp.; 2. ‘kupić/podarować coś komuś’, jak np. w powiedzeniu *sprawiła dziecku wyprawkę* itp.; por. *sprawa* – rzeczownik, który sprawił sobie ogromną karierę w języku, por. i *sprawdzian* ‘dowód’, *sprawny* ‘nadający się do pełnienia jakiejś funkcji’; mamy tu nadto sekundarny derywat werbalny: *sprawować* (jakaś funkcję) i *sprawować się* (jakoś); na świadectwach szkolnych pojawia się przedmiot: *sprawowanie* (tj. zachowanie dobre/złe); por. też *sprawca* ‘ten, kto spowodował jakieś zdarzenie, jakiś stan rzeczy’, kontekstualnie też ‘sprawca zbrodni; przestępca’; por. dalej *sprawozdanie* ‘protokół’, *sprawozdawać*, *sprawozdawca* ...

uprawiać ipf tantum np. *ziemię*, też *jakaś sztukę*, *jakiś sport* in.; por. *uprawa ziemi*, *uprawa ziemniaków* itp.

wyprawić się/kogoś (dokądś) pf ~ ipf **wyprawiać się/kogoś** (dokądś) ‘wyjechać/wyjeżdżać’, por. *wyprawa* ‘podróż, wycieczka’; *wyprawiać ipf tantum* ‘zachowywać się niepoważnie’, por. np. *wyprawiać hece* itp.

zaprawić (coś, jakoś) pf ~ **zaprawiać** (coś, jakoś) ipf = *doprawić/doprawiać*; *zaprawić się* ‘wypić nadmierną ilość alkoholu’.

Ilość frazeologizmów i kolokwializmów świadczy przekonująco o długich korzeniach tej serii derywatów.

2.4. Szczególną linię derywacji stanowią przymiotniki złożone z pierwszym komponentem *prav-* lub *pravd-*, por. *prawomocny*, *praworządny*, *prawomyślny* ..., *prawdopodobny*, *prawdomówny* ... i in. One również mają długą historię w standardowej polszczyźnie.

Wypada stwierdzić, że leksemy oparte na podstawie słowotwórczej *prav-* są wyjątkowo bogato reprezentowane od samych początków udokumentowanej historii polszczyzny.

3. Podstawowe linie derywacji na gruncie macedońskim¹.

3.1. Przymiotnik *npav* to ‘prosty; właściwy, odpowiedni; pozostający w położeniu pionowym’, stąd *prava* ‘linia prosta’, *pravo* ‘na wprost; prosto przed siebie’.

3.2. Substantywowana forma rodzaju nijakiego *pravo* to ‘prawo, system prawny’, stąd *praven* ‘prawny’, *pravno* ‘zgodnie z prawem’, a także *pravnik* ‘prawnik’, *pravec* ‘kierunek’, *pravilo* ‘reguła’, *pravilen* ‘prawidłowy, poprawny’, a także wyrażenie *имам, имаи... право да...* synonimiczne z polskim *mam prawo* + infinityw; por. też frazem *за право* ‘prawdę mówiąc’ i wyrażenie *право да ти кажам...* ‘mówiąc prawdę...’; por. i *pravina* ‘niewinność’ ...; por. wreszcie

¹ W analizie materiału macedońskiego wykorzystuję niezastąpiony słownik Zoze Murgoskiego (por. Мургоски 2011).

правонис ‘ortografia’ i *правоговор* ‘poprawny język, styl; poprawny sposób wrażania się’ i in.

Od ps. przymiotnika **pravъ* pochodzi ps. rzeczownik **pravъda*, mac. *правда* ‘sprawiedliwość’, a także, charakterystyczne dla wysokiego stylu, *правдина* ‘sprawiedliwość’ i synonimiczne z nim *правдолюбивост*; por. wreszcie *праведен* ‘sprawiedliwy’. Por. także *правило* ‘reguła’, *правилен* ‘prawidłowy’; Tu należy i czasownik *се правда* ‘usprawiedliwiać się, tłumaczyć się’.

3.3. Czasownik *праву* ma wiele znaczeń o wysokiej frekwencji w tekście; podaję za Zoze Murgoskim: **1.** ‘tworzy, wytwarza, buduje’; **2.** ‘doprowadza do powstania jakiejś sytuacji’, por. np. *праву врева* ‘wywołuje hałas, zamieszanie’; **3.** ‘uzyskuje, mnoży’, por. np. *праву пари* ‘robi pieniądze, pomnaża swój majątek’; **4.** ‘przygotowuje jakiś posiłek, napój’, por. np. *праву кафе, праву јадење*; **5.** ‘osiąga sumę, kosztuje’, por. np. *тоа праву 2000 денари*; **6.** ‘sprawia sobie sztuczne zęby’: *праву заби*; **7.** ‘tworzy dzieło literackie, robi film, komponuje symfonię ...’; **8.** ‘oskarża / ośmiesza kogoś bezpodstawnie’, paralela do pol. *robi z tata wariata*; **9.** ‘wykonuje jakies gesty; przyjmuje jakies pozy, ćwiczenia gimnastyczne’; por. też *се праву* ‘udaje, że jest ...’, jak w *се праву важен, се праву нијан* i in.

Ja do tego zestawu dodałabym jeszcze **10.** ‘robi, porabia’ na podstawie moich wspomnień związanych z Błażem Koneskim. Kiedy przesiedliłam się z Warszawy do Skopia i zainstalowałam telefon, otrzymywałam w ciągu dnia szereg telefonów od Błaża zaczynających się zawsze od: *Зузана, шо правуш?* (zapisuję w jego wymowie świadomie kolokwialnej).

Czasownik *праву* wytworzył bogatą serię derywatów prefiksalnych:

доправу pf ~ доправа ipf ‘wykończyć/wykańczyć (daną pracę)’ lub ‘uzupełnić/uzupełniać (daną pracę)’;

заправу pf ~ заправа ipf ‘rozpocząć/rozpoczynać (daną pracę)’;

исправу pf ~ исправа/исправува ipf ‘poprawić, zreperować/poprawiać, reperować’; *исправу/исправува се* ‘wstać, przyjąć pozycję pionową/wstawać, przyjmować pozycję pionową’; por. *исправка* ‘poprawka’; *исправен* ‘pionowy; wyprostowany’;

направу pf ~ направува ipf **1.** stworzyć, wykonać (coś) / tworzyć, wykonywać (coś); **2.** wywołać (jakieś zdarzenie, sytuację) / wywoływać (jakieś zdarzenie, sytuację); por. też *направи пари* ‘zyska/zarobi pieniądze’; por. też *направа* ‘maszyna, urządzenie techniczne’;

отправу pf ~ отправа ipf **1.** przywrócić/przywracać coś do stanu pierwotnego; **2.** popsuć/psuć; por. *отправник* ‘funkcjonariusz odpowiedzialny za wykonywanie określonych zadań’;

поправу pf ~ поправа ipf ‘naprawić, zreperować (coś) / naprawiać, reperować (coś)’; *се поправу ~ се поправа* ‘poprawić się, wejść na dobrą drogę / poprawiać się, wchodzić na dobrą drogę’; por. też *поправка* ‘poprawka, korekcja’;

расправи pf ~ расправа ipf **1.** zreferować (coś); **2.** dyskutować (o czymś); por. *расправа* ‘dyskusja’;

справи се (со нешто) pf ‘dobrze coś załatwić/wykonać’; por. *справа* ‘instrument, urządzenie’;

управи се pf ~ управува се ipf ‘udać się / udawać się (dokąds)’;

управува ipf ‘kierować, zarządzać’, por. *управа* ‘zarząd, kierownictwo’; *управник* ‘kierownik’; por. też: *управител, управителка, управителство* i in.

4. Prasłowiańszczyzna nie była jednolitym unitarnym systemem. Już przed momentem, który przyjmujemy za moment jej rozpadu, istniały niewątpliwie dialekty prasłowiańskie. Derywacja (semantyczna i formalna) ewoluowała w tych dialektach po różnych liniach i – niewątpliwie – różna była w tych dialektach repartycja rdzeni zdolnych do bogatszej i mniej bogatej produkcji derywatów leksykalnych. Przedstawiony w tym tekście przegląd derywatów od rdzenia *prav- w dwu językach dzisiaj w skali słowiańskiej maksymalnie oddalonych strukturalnie, tj. w polskim i w macedońskim, pokazuje jednoznacznie, że mamy do czynienia ze rdzeniem wyjątkowo produktywnym i – jak można przypuszczać – obecnym we wszystkich dialektach prasłowiańskich. Ową znaczącą produktywność, wielość archaizmów, kolokwializmów, frazeologizmów należy – jak sądzę – wiązać z konstantą semantyczną tego rdzenia, którą stanowi ‘przestrzenność i moralna prostolinijność’. Widzę w tym potwierdzenie tezy, że głównym mechanizmem produkującym nasze zasoby leksykalne jest derywacja semantyczna.

Literatura

Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Мургоски З., 2011, *Толковен речник на современот македонски јазик*, второ проширено и преработено издание, Скопје.

References

Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Murgoski Z., 2011, *Tolkoven rečnik na sovremeniot makedonski jazik*, vtoro prošireno i preraboteno izdanie, Skopje.

Summary

Semantic (and formal) derivation from the Common Slavic root *prav- in Polish and in Macedonian

The author supports the thesis that the semantic derivation presents the basic mechanism enriching our lexical resources.

Keywords: *prav-, semantic derivation, verbal roots, Macedonian language, Polish language.